

6

Mimasipala, khathihi na muvhuso wa lushaka na mivhuso ya mavundu, zwo sedzesa kha mulaedza washu une ndi kale ri khou pfukisa wa u shumisana hu na ndivho ya u fhelisa muhumbulo u si na vhuṭanzi vhu fushaho. Tshivhalo tsha mimasipala tsho wanaho muhumbulo u si na vhuṭanzi vhu fushaho tsho fhungudzea u bva kha 35 nga iwaha wa 2019-20 u ya kha malo nga iwaha wa 2024-25. KwaZulu-Natal, Limpopo na Mpumalanga yo kona u fhelisa muhumbulo u si na vhuṭanzi vhu fushaho tshoṭhe, ngeno tshivhalo tsha iyo mihumbulo ngei kha la North West tsho fhungudzea u bva kha tahe u ya kha muthihi u bva 2020-21.

Fhedziha, mimasipala ya sumbe yo bvela phanda u wana muhumbulo u si na vhuṭanzi vhu fushaho kha miwaha u bva kha miraru u ya kha ya fumi. Miraru kha ya sumbe 'ndovhololo ya mihumbulo' ndi ngei Free State na mivhili ngei Eastern Cape. Idzi mvelelo dza odithi dzo vhangwa nga tshaeho ya vhukoni ha zwiimiswa na tshaeho ya vuvhusi ngomu ha vhupo ha vhuḡifhinduleli.

Mvelelo dzo dlesaho nga iwaha wa 2024-25 ho vha dza **mvelelo dza odithi dzi si na vhukhakhi dzi re na mawanwa**. Vhunzhi ha mimasipala kha ya 117 kha iyi khethekanyo yo wana muhumbulo wa masheleni a si na vhukhakhi hu na mawanwa nga murahu fhedzi ha u lulamisa zwitatamennde zwa masheleni zwi re na vhukhakhi zwe zwa topolwa nga tshifhinga tsha odithi. Iyi mimasipala yo sumbedza u bvela phanda u kundelwa u tevhela milayo ya ndeme, tshaeho khulu ya vuvhigi ha masheleni na mashumele, na tshaeho ya vhuḡifhinduleli na masiandoitwa. Mimasipala iyi yoṭhe yo ita 45% ya tshumiso ya masheleni hu sa khou tevhelwa milayo, 37% ya tshumiso ya masheleni hu sin a thendelano, 30% ya tshumiso ya masheleni i sa vhuedzi na 31% ya vhukhakhi na u pfuka milayo (MIs) kha mivhuso yapo.

Na nga nda ha khombo dzine dza tshimbilelana na u bvela phanda hayo u sa shuma zwavhudi, vhunzhi ha iyi mimasipala yo sumbedza u dikumedzela hutuku u swikelela mvelelo dzo odithi dzo kunaho. Thanganyelo ya mimasipala ya 43 kana (37%) yo dzula heneffa kha iyi khethekanyo ya mvelelo ya odithi lwa miwaha ya heneffa vhukati ha mivhili na mina i tshi khou tevhelana, ngeno mimasipala ya 24 kana (21%) yo ita ngauralo lwa tshifhinga tshi re heneffa kha miwaha mitanu u ya kha ya tahe, nahone mimasipala ya 20 kana (17%) lwa miwaha ya fumi. Izwi, zwo vhangwa nga vhaofisiri vha muvhalelano na vharangaphanda vha polotiki vha tshi humbula uri zwitatamennde zwa masheleni a zwi na vhukhakhi nahone zwi a fusha hu na mawanwa sa mvelelo dza odithi dzavhudi nahone hu si zwine zwa thusa u ya kha odithi yo kunaho.

Mafhungo a masheleni a sa fulufhedzei na ndowelo ya ndangulo mmbi ya masheleni zwi shela mulenzhe kha thaidzo dza masheleni na mutsiko kha masheleni a muvhuso

Mimasipala yo khwinifhadza u kumedza zwitatamennde zwa masheleni nga tshifhinga u ya nga duvha le la tewa nga mulayo u bva kha 92% nga iwaha wa 2021-22 u ya kha 98% nga iwaha wa 2024-25 – mpimo wa nṭhesa wa u kumedza nga tshifhinga wo swikelelwaho nga mivhuso yapo u swika namusi. Zwo shelaho mulenzhe kha uhu u khwinifhadza ho vha maitele a MI khathihi na mutsiko na thikhedzo u bva kha muvhuso wa lushaka na mivhuso ya mavundu.

Nga iwaha wa 2024-25, mimasipala mitanu ngei Free State, Northern Cape na North West a yo ngo kumedza zwitatamennde zwayo zwa masheleni u itela odithi nga duvha le ya tetshelwa lone nga mulayo nga mulandu wa u kundelwa na khaedu dza sisiteme, zwe zwa si itwe zwavhudi nahone nga tshifhinga nga muofisiri wa muvhalelano, meyara na khoro.

Nga la 30 Lambamai 2026, duvha la mafhelelo la u dzheniswa ngomu ha muvhigo uyu, dziodithi dza mimasipala mivhili ngei Free State, i vhidzwaho Nala na Maluti-A-Phofung, dzo vha dzi songo fhela nga mulandu wa u lenga u kumedza na u sa kumedza zwitatamennde zwa masheleni. Odithi ya Nala ya kona u fhela nga la 31 Shundunthule 2026.

U fulufhedzea ha masipala kha vuvhigi ha masheleni zwi kha di vha zwi sa fushi. Nga iwaha wa 2024-25, mimasipala ya 99 kana (39%) yo wana odithi dzo kumedzwaho zwavhudi dzi re na vhukhakhi tiwa, odithi mmbi kana u sa wana vhuṭanzi ho teaho ha dziodithi. Thanganyelo ya mimasipala ya 195 kana (76%) yo kumedza zwitatamennde wa masheleni u itela odithi zwine zwa vha na vhukhakhi kha zwitatamennde zwa

masheleni. Hu si na ndulamiso dze dza tendelwa nga tshifhinga tsha odithi, 24% yo wana odithi dzo itwaho u ya nga milayo nahone dzi si na vhukhakhi – hu tshi vhambedzwa na 61% ye ya fhedza yo ita.

Vhukhakhi kha zwitatamennde zwa masheleni ho vha ho galesa kha masheleni o bviselwaho khagala kha zwitatamennde zwa masheleni u itela mbuelo na masheleni ane a lavhelelwa u badelwa (mimasipala ya 162 kana (64%)) na kha ndaka i re hone na ndaka thukhu ine ya sudzuluwa (mimasipala ya 129 kana (51%)). Naho iwe mimasipala yo lulamisa zwitatamennde zwa masheleni zwi re na vhukhakhi nga tshifhinga tsha odithi dzashu, zwitatamennde zwa masheleni zwa vho kundelwaho u ita ngauralo yo wana mihumbulo isa fushi nga mulandu wa vhukhakhi nga mulandu wa vhukhakhi ha mbuelo yo vhwigwaho na masheleni ane a lavhelelwa u badelwa kha mimasipala ya 80 kana (49%) na ndaka i re hone na masheleni a ndaka thukhu i sudzulwaho kha mimasipala ya 54 kana (42%). Vhukhakhi ha zwitatamennde zwa masheleni kha aya masia vhu kha gi vha mbilaelo ya shishi – vhukhakhi ha mbuelo yo vhwigwaho na masheleni ane a lavhelelwa u badelwa a zwi khwatshisi vhukoni ha mimasipala ha u kona u lambedza dzitshumelo, ngeno vhukhakhi ha u vhiga ndaka zwi tshi tshinyadza u pulanela zwiko na u engedza khombo dza ndozwo ya ndaka kana tshumiso mmbi.

Phambano iyi vhukati ha zwitatamennde zwa masheleni zwo kumedzwaho u itela odithi na mafhungo o vhwigwaho kha zwitatamennde zwa masheleni a si mafhungo a thekinikhala, fhedzi i bvisela khagala tshaeho ya ndangulo dza kuvha na kuvha na dza iwedzi dzo teaho u itela vuvhigi ha vhu fulufhedzeaho. Zwi dovha zwa tshisa dzimbudzo nga ha khwatshisi ya vuvhigi ha iwaha wa muvhalelano ho shumiswaho u itela vuvhalelesi na u dzhia tsho iwaha wotha wa muvhalelano.

Nga iwaha wa 2024-25, maimo a masheleni a mimasipala ya 62 kana (24%) o vha o kalula lwe mimasipala ya 54 yo bvisela khagala mbilaelo ya u sa vha na vhuṭanzi kha zwitatamennde zwayo zwa masheleni, ngeno ya malo yo wana odithi dzi sa fushi nga mulandu wa vhukhakhi zwo vhangwa nga tshaeho ya u sa bvisela khagala. Mimasipala ya 33 kana (53%) yo dzula kha maimo ane lwa miwaha mina kana u fhira.

U linga hashu mutakalo wa masheleni ho khethekanya mimasipala ya 35 fhedzi sa yone i re na mutakalo wa masheleni wavhugi, ngeno 40% yo lingwa sa i vhuṭanzaho nahone ya 25% sa i fushi. Free State, Mpumalanga na North West o vha na mimasipala minzhi i re na thaidzo ya masheleni.

Mafheloni a iwaha, mimasipala i fhiraho hafu (123, kana 51%) a yo ngo vha na ndaka dzi re hone dzine dzi nga katela zwine ya koloda, ngeno mimasipala ya 174 kana (72%) a yo ngo vha na masheleni o eganaho u badela vhane wa vha koloda.

U fulufhedzea ha migaganyagwama ho bvela phanda u ya kha nyimele mmbi. Nga iwaha wa 2024-25, mimasipala ya 116 kana (45%) yo tenda migaganyagwama hu si na masheleni o eganaho kana thikhedzo ya mbuelo – u bva kha 113 kana (44%) iwahani wo fhiraho. Mimasipala iyi yo dikumedzela kha R288,17 bilioni ya tshumiso ya masheleni ine a i na ndila ya u i lambedza. Thanganyelo ya 77 ya iyi mimasipala kana (66%) yo vha yo tenda migaganyagwama hu si na masheleni o eganaho kana thikhedzo ya mbuelo lwa miwaha mina i tevhelanaho. Yotha, mimasipala ya 177 kana (69%) yo shumisa masheleni hu si na thendelo a eganaho R36,05 bilioni nga 2024-25, zwi gisaho thanganyelo ine ya gonya u bva 2021-22 u ya kha R118,13 bilioni.

Vhutudzetudze ha ndangulo ya mbuelo na ngowelo dza tshumiso ya masheleni zwo bvela phanda u vhea mutsiko kha masheleni a mimasipala. Mimasipala yo dzhia tshikati tsha maduvha a 129 u kuvhanganya masheleni ane ya kolodwa na u phumula R62,12 bilioni wa zwikolodo zwe ya si kone u wana masheleni. U litshedzelwa ha themamveledziso na ndangulo mmbi zwo vhangwa ndozwo kha ndisedzo ya magi i linganaho R14,73 bilioni na ndozwo ya mudagasi ya R21,63 bilioni.

Izwi zwo ita uri mimasipala ya 98 kana (41%) i tshi shumisa u fhira zwe ya vhuvelwa ngazwo, zwi isaho kha thanganyelo ya thahalelo ya R17,41 bilioni nga 2024-25. Ngowelo mmbi dza mbadelo dza bvela phanda nahone mimasipala ya 136 kana (53%) yo kundelwa u badela vha vhadisedzi vha tshumelo nga tshifhinga, zwi vhangaho nzwalelo na khatshulo. Izwi zwo vhangwa ya tshumiso ya masheleni i sa vhuedzi ya 83% ya R6,36 bilioni lozwiwaho nga 2024-25. U bva nga iwaha wa 2021-22, ndinganyiso ya tshumiso ya masheleni i sa vhuedzi i no khou gonya yo aluwa u ya kha R24,12 bilioni.

Mimasipala u mona na mavundu yo bvela phanda u ditika zwihulu nga vhomakone kha vhuvhigi ha masheleni, zwo itaho uri mimasipala ya 225 i shumise R1,61 bilioni nga 2024-25. Izwi zwi nthesa u fhira miñwaha ya fumi yo fhiraho, musi mimasipala ya 179 i tshi shumisa R0,59 bilioni.

Nga nndani ha u ditika uhu ho gonyaho na mbadelo, 61% wa mimasipala i shumisaho vhomakone yo kumedza zwitatamennde zwa masheleni zwi re na vhukhakhi kha masia e vhomakone vha vha vho tholelwa one. Vhuditiki kha vhomakone ho vhonelesa kha masia a ndugiselo ya zwitatamennde zwa masheleni, ndangulo ya ndaka na mafhungo a re na vhushaka na mithelo. Vhomakone vho tholwa nga mulandu wa thahalelo ya zwikili (53%), mvangano ya thahalelo ya zwikili na zwickhala (41%) kana zwickhala (6%). U tholwa ha vhomakone ho vha hu tshi khou dovholola na u engedzea u vha kha tshivhalo tshituku tsha vhaqisi vha tshumelo u mona na masia a tshumelo o fhambanaho nahone lwa miñwaha minzhi i tevhelanaho.

Vhudifhinduleli na u dzhia tsheo zwo hotefhadzwa nga mivhigo ya mashumele ya khwalithi ya fhasi

Na ñwaha wa 2024-25, mimasipala yothe yo dzudzanya na u kumedza mivhigo ya mashumele u itela odithi, zwine zwa vha mafhungo avhugi. Fhedzi, khwalithi ya mivhigo ya mashumele yo bvela phanda u vha ya fhasi.

Muvhigo wa mashumele u fanela u katela mafhungo a thusaho khoro na tshitshavha u kona u vhone arali masipala wo kona u ita mushumo we wa tetselwa u ita wone (u fana na u ndisedzo ya tshumelo dza mutheo) nahone u tshe gondoni ja u swikelela pulane ya mveledziso yo tanganelanaho yawo. Zwo swikelelwaho zwo vhwigwaho zwi fanela u fulufhedzea. Ro vhiga vhukhakhi ha ndeme kha u shumisea na u fulufhedzea ha mafhungo o katelwaho kha mivhigo ya mashumele ya mimasipala ya 123 kana (48%).

Khwalithi ya mivhigo ya mashumele na mafhungo a thikhedzo o kumedzwaho u itela odithi ndi tshisumbi tshavhugi tsha u fulufhedzea ha masipala kha vhuvhigi ha mashumele ha ñwaha wa muvhalelano zwi shumiswaho u itela vhulavhelesi na u dzhia tsheo. Nga ñwaha wa 2024-25, ro vhiga vhukhakhi ha ndeme kha 185 kana (73%) wa mivhigo ya mashumele yo kumedzwaho u itela odithi. Arali ri vhe ri songo tendela mimasipala u lulamisa zwitatamennde zwi re na vhukhakhi, mivhigo ya mashumele ya 27% fhedzi yo vha i tshi go vha i ya khwine na u fulufhedzea u itela ndivho ya vhulavhelesi, hu tshi vhambedzwa na 52% ye ya ita ngauralo.

U sa tevhela milayo na theo ya milayo kha vhupulani ha maano na ndangulo ya mashumele a zwo ngo shanduka u vha ntha, hu na vhukhakhi ha ndeme kha mimasipala ya 103 kana (40%). U sa tevhela milayo ho galesaho ho vha thodea ya mimasipala ya u thoma na u isa phanda sisiteme dza ndangulo dza mashumele zwi bveledzaho na ndangulo dzi re na vhushaka – izwi a zwo ngo vha hone kha tshararu tsha mimasipala. Tshaeho iyi ya maitete kwao na dzisisiteme, zwo tangana na zwickhala, tshaeho ya zwikili, masiandoitwa matuku a dziyuniti dza odithi dza ngomu na dzikomiti dza odithi khathihi na vhulavhelesi vhu sa bveledzi nga dzimeyara na dzikhoru, ndi zwiñwe zwa zwivhangwi zwihulwane zwa vhudzetedzwe vhu no khou bvela phanda kha u pulanela mashumele, ndangulo na vhupo ha vhuvhigi nga u angaredza.

U pfhuka theo ya mulayo na tshaeho ya masiandoitwa

U sa tevhela milayo ha theo ya ndayo ya ndeme zwi kha gi vha zwone zwo galesaho kha u kundelwa kha mivhuso yapo. Phatheni ya u sa tevhela milayo ye ra vhone kha ndangulo dzo fhiraho yo bvela phanda. Nga ñwaha wa 2024-25, mimasipala ya 215 kana (84%) yo wana vhukhakhi ha ndeme kha u tevhela milayo –ine 199 kana (78%) yo wana vhukhakhi ha ndeme kha miñwaha yothe miña ya ndangulo ya zwino. Mimasipala yothe ngei Free State na North West na u fhira 70% wa mimasipala kha maiñwe mavundu, nga nnda ha ja Western Cape, yo wana vhukhakhi ha ndeme kha u tevhela milayo.

Maimo a nthesa a u sa tevhela milayo o vhonelesa u mona na vhunzhi ha masia ane ra oditha nahone o vhonelesa kha masia a fanaho na khwalithi ya zwitatamennde zwa masheleni, u sa thivhela tshumiso ya masheleni hu si na thendelo, tshumiso ya masheleni hu sa khou tevhelwa milayo, na tshumiso ya masheleni i sa vhuedzi; u renga na ndangulo ya dzikontiraka; ndangulo ya tshumiso ya masheleni; na ndangulo ya masiandoitwa. Mbadelo na thaidzo dza u sa tevhela milayo zwo vhesa zwihulu, zwa shela mulenzhe kha

ndozwo, u hotefhadza vhudifhinduleli na tshaeho ya u bvisela khagala, zwe zwa vha na masiandoitwa mavhi kha u vha na masheleni a u ita zwipikwa, mashumele na ndisedzo ya tshumelo.

Tshumiso ya masheleni hu sa khou tevhelwa milayo yo vhangwaho nga pambuwa kha theo ya milayo ya u renga na u badela na maitele zwi fanela u dzula zwi mbilaelo ya ndeme kha vhashelamulenzhe vhothe kha vhupo ha vhudifhinduleli. Zwi shuma sa zwisumbi zwi fareaho zwa u kundelwa u tevhela milayo ya vuvhusi havhudi.

U bva nga 2021-22, mimasipala na zwiimiswa zwayo zwa masipala yo vha na tshumiso ya masheleni hu sa khou tevhelwa milayo ya R145,21 bilioni; R40,14 bilioni yo vha nga 2024-25 fhedzi. U sa tevhela theo ya milayo ya u renga na ndangulo ya dzikontiraka zwo vha zwone zwo vhangaho 87% ya iyi thanganyelo.

Ro oditha nyavhelo dza 10 830 dzine dza edana na R65,12 bilioni nga 2024-25. Thanganyelo ya mimasipala ya 216 kana (85%) a yo ngo tevhela theo ya milayo ya u renga na ndangulo ya dzikontiraka kha u ita nyavhelo idzi nahone ro topola u kundelwa u tevhela milayo hu re kha 60%. U pfuka milayo ya phuphu thanu dza u renga (u renga hu tea u sa khethulula, u edana, u bvela khagala, u tatiana na u wana zwa khwine nga masheleni a fhasi) zwi pindulelwa kha R32,03 bilioni ya tshumiso ya masheleni hu sa khou tevhelwa milayo nga 2024-25: R27,85 bilioni nga mulandu wa u khethulula, u sa bvela khagala na thengo nga mitengo ya u sa tatiana na R4,18 bilioni nga mulandu wa u renga hu sa nei zwikhala zwi edanaho zwa u tatiana.

Nyavhelo dzo iledzwaho kha mabindu a langwaho nga vhashumi vha masipala dzo ita thanganyelo ya R154,62 bilioni kha mimasipala ya 10. Nyavhelo dza R717,35 bilioni dzo itelwa mabindu a vathu vha re na vhumani na mirado ya tsini ya mita na vhaandani mabinduni. Fhedzi, u dalesa ha idzi nyavhelo ho fhungudzea henefha tshifhingani tsha ndangulo.

Ro topola zwisumbi zwa khombo dza tshanda nguvhoni na mavharivhari a tshanda nguvhoni kha mimasipala ya 96. Ro givhadza vhaofisiri vha muvhalelano vha 27 wa dziMI dzi re na vhushaka na tshanda nguvhoni kha u renga na maitele a ndangulo ya dzikontiraka – nthihi yo humbulelwa kha tshanda nguvhoni ngeno dza 26 kha u sa tevhela theo ya milayo hu na zwisumbi zwa tshanda nguvhoni.

Ndangulo ya masiandoitwa a yo ngo khwatsha, hune izwi zwi vhonelesa kha u ongolowa u fhindula kha u ita thodisiso dza mavharivhari a vkhakhi ha masheleni na u renga na zwisumbi zwa tshanda nguvhoni; nahone hu sa khou thodiswisa na/kana u sa tandulula zwavhudi ndinganyiso ya tshumiso ya masheleni hu si na thendelo, tshumiso ya masheleni hu songo tevhelwa milayo, na tshumiso ya masheleni i sa vhuedzi.

Izwi zwo vhangana ndovhololo ya u sa tevhela milayo na u lenga kha u wana hafhu ndozwo ya masheleni, maitele a khandu dza ndatiso na u vhiga kha mazhendedzi a mulayo. U lenga uhu hu lengisa mutevhetshandu wa vhudifhinduleli wotha nahone hu nga vhangana ndozwo ya masheleni uri a sa tsha kona u wanala. Dzikhoro dzo bvela phanda hafhu u phumula zwikolodo u fhirisa u thodisisa na u wana hafhu tshumiso ya masheleni hu si na thendelo, tshumiso ya masheleni hu songo tevhelwa milayo na tshumiso ya masheleni i sa vhuedzi – vha tshi dzhia thaidzo dza vhudifhinduleli sa vhuvarabugu madzuloni a uri hu vhe na vhudifhinduleli sa thodea ya vuvhusi.

Themamveledziso ya mimasipala yo litshedzelwa, thandela dzi a lenga nahone masheleni ha khou langulwa zwavhudi

Nga iwaha wa 2024-25, a si mimasipala yotha yo shumisaho magavhelo e ya avhelwa i tshi tevhedzela Mulayo wa Mbuelo ya Mukovhe (Dora), zwe zwa vhangana vkhakhi ha u tevhela milayo kha mimasipala ya 25 kana (11%). Kha mimasipala ya 21 kana (9%), u sa tevhela milayo zwo vha na vhushaka na tshumiso ya themamveledziso ya masipala, themamveledziso khulwane ya dzingu na magavhelo a themamveledziso ya tshumelo ya magi. Aya magavhelo o shumiswa kha tshumiso ya masheleni ya kuvha na kuvha kana hu sa khou tevhelwa pulane ya bindu na/kana mafhungo a mashumisele na vhuhanzi a zwo ngo ngetshedzwa u itela ndivho ya odithi.

Magavhelo a themamveledziso o avhelwa 14 kana (67%) ya iyi mimasipala ya 21 naho i songo tevhela Dora nga 2023-24. Nga 2023-24, miraru ya iyi mimasipala kana (14%) yo wana muhumbulo u si na vhuṭanzi vhu fushaho nahone mivhili kana (10%) yo wana hafhu idzi mvelelo dza odithi nga 2024-25. Khombo ya ndangulo mmbi ya gavhelo na ndozwo ya masheleni zwi a engedzea musi magavhelo o ḡewaho a re na milayo ya mashumisele a tshi avhelwa mimasipala i re na vhupo ha ndangulo mmbi na ḡivhazwakale ya u sa tevhela milayo na u kundelwa ha thandela dza themamveledziso.

Ro oditha thandela dza themamveledziso dza 129 dzine thengo yadzo yo ṭangana i anganyelwa kha R14,16 bilijoni kha mimasipala ya 59 na zwiimiswa zwa masipala zwiraru.

Ro vhiga mawanwa kha thandela dza 101 kana (78%) nahone tshikati tsha u lenga kha thandela ho vha miṛwedzi ya 25. Thandela dza dzinṅu ndi dzone dze dza kwamea nga maandḡa (85% dzi na vhuḡhakhi; tshikati tsha u lenga tsha miṛwedzi ya 39). Phetheni iyi i khou bvela phanda: thandela dzo pulanelwaho zwitshavha a dzi khou itwa nga tshifhinga kana ngomu ha mugaganyagwama nahone vhuṭdzedzede ha ṛwaha wo fhiraho a ho ngo tandululwa.

Vhagudeleli vhashu vha zwa tshanda nguvhoni vho oditha thandela dza themamveledziso dza 21 dzine dza anganyelwa henefha kha R2,91 bilijoni dzo ṭangana. Vho wana u sa tevhela theo ya milayo ya u renga na ndangulo ya dzikontiraka kha nyavhelo dzi eḡanaho R2,17 bilijoni u mona na thandela dza 17.

Tshaeho ya ndondolo ya themamveledziso na u lenga u khwinifhadza kana u vusuludza themamveledziso zwi na masiendoitwa o livhaho kha mupo. Kha mishumo ya u kunakisa maḡi a tshikha ya 35 yo ṭoliwaho, 22 zwishumiswa zwa u kunakisa maḡi (63%) zwi ḡisa maḡi a si avhuḡi a sa tevheli zwitandadi zwi ṭodeaho. Maḡi a tshikha o vha a khou dzhena milamboni na kha sisiteme dza phendelashango, a tshi vhanga tshinyalelo kha mupo na vhupo na u tshinyadza zwitshavha zwine zwo ḡitika nga izwi zwiko zwa maḡi. Kha fhethu hu latelwaho tshikha ha 31 ho ṭoliwaho, 30 kana (97%) a ho ngo langulwa u ya nga milayo ya ṭhanziela.

Mvelelo dza odithi na mashumele a mivhuso ya ḡorobo khulwane zwi khou bvela phanda u tsa, zwi kwamaho matshilo a ḡuvha na ḡuvha a dzimilijoni dza vhathu

Uya nga mbalavhathu ya 2022, vhathu vhane vha anganyelwa henefha kha 24,9 milijoni vha dzula vhuponi ha mivhuso ya ḡorobo khulwane, zwine zwi imela henefha kha 40% ya ṭhanganyelo ya vhathu. Nga ṛwaha wa 2024-25, mivhuso ya ḡorobo khulwane na zwiimiswa zwa mimasipala yayo yo vha na vhuḡifhinduleli ha ṇḡisedzo ya tshumelo miṭani ya 8,9 milijoni kana (46% ya miṭa yoṭhe shangoni ṭashu). Mivhuso ya ḡorobo khulwane yo langa R335,97 bilijoni kana (54%) ya ṭhanganyelo ya migaganyagwama ya mashumele a masheleni a mivhuso yapo.

Mivhuso ya ḡorobo khulwane i shumaho zwavhuḡi ndi ya ndeme kha nyaluwo ya dziḡorobo i katelaho Afrika Tshipembe, vhuḡziki zwitshavhani na mveledziso i ya tshifhinga tshilapfhu. I lavhelelwa u vha tsumbo ya mashumele a ṇḡisedzo ya tshumelo izwi nga mulandu wa u ṭandavhuwa ha zwiko zwayo zwa mbuelo na vhukoni ha khwine.

Mvelelo dza odithi dzi shuma sa tshisumbi tsha uri naa muvhuso wa ḡorobo khulwane wo kona u thoma ṇḡowelo dza ndangulo ya masheleni na mashumele a khwine na u vha na mvelele yo ḡisendekaho kha vhuḡifhinduleli, u bvisela khagala na u fulufhedzea ha zwiimiswa – zwine zwoṭhe ndi zwa ndeme kha ṇḡisedzo ya tshumelo nga vhukoni na nga ṇḡila i vhuedzaho. Mvelelo dza odithi dza mivhuso ya dziḡorobo khulwane yo bvela phanda u vhuela murahu nga 2024-25, zwi sumbedzaho u sa vha hone ha mitheo iyi. Manweledzo a mvelelo idzo a nga ṇḡila i tevhelaho:

- A hu na mivhuso ya ḡorobo khulwane ye ya swikelela odithi dzo kunaho.
- Mivhuso ya dziḡorobo khulwane i re na zwitatamennde zwa masheleni zwi fulufhedzeaho fhedzi hu na thaidzo tiwa yo gonya nga themo ya ndangulo u bva kha mivhili u ya kha miṭanu. Zwitatamennde zwa masheleni zwa ḡorobo ya Cape Town na eThekweni na zwitatamennde zwa masheleni zwo

TSHIVENDA

vhinwaho zwa dorobo ya Johannesburg (zwine zwa katela zwitatamennde zwa masheleni zwa zwiimiswa zwa masipala) zwo wana zwitatamennde zwa masheleni zwi fulufhedzeaho. Zwitatamennde zwa masheleni zwa thungo zwa dorobo ya Johannesburg zwo humela murahu u ya kha zwitatamennde zwa masheleni zwi fulufhedzeaho fhedzi hu na thaidzo tiwa.

Zwitatamennde zwa masheleni zwi fulufhedzeaho fhedzi hu na thaidzo tiwa kha zwitatamennde zwa masheleni zwo vhangwa nga vhuṭudzeṭudze kha ṱwaha wa muvhalelano na vuvhigi ha mafhelelo a ṱwaha wa muvhalelano, u vhumunga dzirekhodo huvhi, vhuṭudzeṭudze ha tsedzuluso ya ngomu na maitele a vhumphumedzanyi khathihi na u ḡitika huhulu kha maitele a odithi u itela u Topola vukhakhi ha zwitatamennde wa masheleni.

- Ro vhiga vukhakhi ha ndeme kha mivhigo ya mashumele kha mivhuso ya dziḡorobo khulwane nga nḡa ha dorobo ya Cape Town na dorobo ya Ekurhuleni.

Vhuṭudzeṭudze kha u vhiga mashumele zwo vhangwa zwihulu nga tshaeho ya dzisisiteme, maitele na ndangulo u itela u pulana, u dzudzanya, u rekhoda, u ela na u vhiga nga ha mashumele. Ro wana maitele a u tou shuma nga zwanda ane a a konisa dziphoswo. Miṱwe mivhuso ya dziḡorobo khulwane yo vha na vhumavhelesi ha ṱwaha wa muvhalelano vhu sa fushi hu na mafhungo a sa fulufhedzei, ngeno dziyuniti dza ngomu dza odithi na dzikomiti dza odithi dzi songo ḡetshedza u fulufhedzisa hu ṱodeaho nga ha mafhungo a mashumele.

- Ro vhiga vukhakhi ha ndeme kha u tevhela milayo na theo ya milayo ya ndeme kha mivhuso ya dziḡorobo khulwane yoṱhe. U bvela phanda u sa tevhela milayo nga mivhuso ya dziḡorobo khulwane na zwiimiswa zwadzo zwa masipala miṱwahani miṱa ya ndangulo zwo vhangwa tshumiso ya masheleni hu sa tevhelwi milayo ya R73,87 bilijoni (R23,14 bilijoni nga 2024-25), ine 77% yay oho vha hu nga mulandu wa u sa tevhela milayo kha u renga na maitele a ndangulo ya dzikontiraka. Vhukolikoli ho topoliwaho kha aya maitele ho sika vhupo vhune havha khomboni ya tshanda nguvhoni na u shandukiswa na u engedzea ha khombo ya ndozwo ya masheleni.

Maimo a nṱha a u sa tevhela milayo o vha nga mulandu wa tshaeho dza ngomu u itela u khwaṱhisedza uri vhumangaphanda na vhaofisiri vha vha na mikhwa yavhugi, vha tevhela theo ya milayo, vha shumela u alusa mivhuso wa dorobo na u thivhela khugano dza madzangalelo dziṱwe na dziṱwe.

Maitele a odithi a katela ḡila dza thandululo dza khanedzano dza fomala u itela u tandulula mafhungo a u sa tendelana vukati ha ofisi yashu sa vhaodithi vha nga nḡa na vhaodithwa vane ra oditha. Mafheleloni a mutevhetshandu wa odithi ya 2024-25, dorobo ya Buffalo, dorobo ya Cape Town, dorobo ya Ekurhuleni na dorobo ya Johannesburg isa khanedzo dza fomala nga ha mawanwa a odithi dzashu. U pendelwa ha dziodithi dza dorobo ya Cape Town, dorobo ya Ekurhuleni na dorobo ya Johannesburg zwo lengiswa nga mulandu wa tshifhinga tsho dzhiwaho u tandulula khanedzano.

A ri odithi mashumele a mivhuso ya dorobo khulwane fhedzi, nga kha mushumo washu kha zwitatamennde zwa masheleni zwavho, mivhigo ya mashumele na themamveledziso na ndangulo ya mupo, ro topola uri mashumele a tshimbilelanaho na masheleni na ḡisedzo ya tshumelo zwi khomboni.

Zwo ḡisendeka kha u ṱhaṱhuvha masheleni hune ra ita sa tshipiḡa tsha odithi dzashu, dorobo ya Cape Town na eThekweni fhedzi ndi dzone dzo vhaho na zwisumbi zwa mutakalo wa masheleni zwavhugi. Miṱwe mivhuso ya dorobo khulwane yo vha na zwisumbi zwinzhi zwa thaidzo dza masheleni, ngeno dorobo ya Ekurhuleni na Mangaung dzi dzone dzo nanesaho. Dorobo ya Ekurhuleni yo bvisela khagala mbilaelo ya u sa vha na vhuṱanzi nga 2024-25. Mangaung zwino yo zwi bvisela khagala lwa miṱwaha ya ṱahe i tshi khou tevhelana, zwi sumbedzaho uri, zwo ḡisendeka kha ṱhaṱhuvho ya mivhuso wa dorobo khulwane yone ine, pulane dzayo dza masheleni dzi re hone a dzi nga khwinifhadzi maimo a masheleni awo u ya tshifhingani tshi ḡaho.

Nga mulandu wa maitele a u ita mugaganyagwama u si wavhugi zwo vhangela migaganyagwama ya dorobo ya Ekurhuleni, dorobo ya Johannesburg na dorobo ya Tshwane nga 2024-25 dzi sa vhe na masheleni. Dorobo ya Tshwane ndi kale i khou shumisa aya maitele a mugaganyagwama ngeno i si na masheleni lwa miṱwaha miṱa yo fhiraho. Nga mulandu wa u sa ita vhuṱoli kha mugaganyagwama, mivhuso ya dziḡorobo khulwane yo shumisa masheleni hu si na thendelo a eḡanaho R21,72 bilijoni u bva 2021-22.

U bva 2021-22, mivhuso ya dziqorobo khulwane yo dovha ya kuvhanganya R4,65 bilioni nga tshumiso ya masheleni i sa vhuedzi – ine 49% yayo i bva kha nzwalelo na ndatiso nga mulandu wa u lenga u badela. Tshikati tsha tshifhinga tsha u badela vhane vha kolodwa u mona na mivhuso ya dziqorobo khulwane ho vha hu maguvha a 121.

Mivhuso ya dziqorobo khulwane i lozwa mbuelo khulu nga kha ndozwo ya magi na mudagasi, zwine zwa engedza mutsiko kha maimo a masheleni ayo. Nga riwaha wa 2024-25, nyanganyelo ya ndozwo ya magi ya mivhuso ya dziqorobo khulwane ya malo yo ita thanganyelo ya R9,89 bilioni (ndozwo ya tshikati tsha 39%) na ndozwo ya mudagasi yo anganyelwa kha R17,28 bilioni (ndozwo ya tshikati tsha 20%). Masheleni a khou lozwea hafhu nga mulandu wa u khakhea na u sa fhelela ha dziakhaundu na mpimo wa fhasi wa u kuvhanganya masheleni. Nga 2024-25, R39,33 bilioni wa zwikolodo zwa vhashumisi zwo phumulwa kana u fhungudzwa (zwi nga konadzea u phumulwa), zwihulusa nga mulandu wa vhashumisi vha sa badeli (hu tshi katelwa na zwiimiswa zwa mivhuso). Tshikati tsha tshifhinga tsha u kuvhanganya zwikolodo tsha mivhuso ya dziqorobo khulwane tsho vha maguvha a 144.

Mivhuso ya dziqorobo khulwane yothe yo sumbedza zwisumbi u bindudza hutuku kha ndondolo ya ndaka na mvusuludzo, zwe zwa shela mulenzhe kha vhadzulapo vha mivhuso ya dziqorobo khulwane vha tshi tshenzhela u tshinyala tshothe ha themamveledziso ya mimasipala.

U litshedzelwa huhulu ha themamveledziso ho vhangana tshikafhadzo ya mupo na u kwama mutakalo wa tshitshavha na tsireledzo nga ngila mmbi. Ro vhiga vhukhaki ha u sa tevhela theo ya milayo ya ndangulo ya mupo kha mivhuso ya dziqorobo khulwane muna kana (50%). Izwi a si thaidzo thukhu dza milayo ya thekhenikhala – zwi imela zwitshavha zwo tanetshelwaho kha magi o tshikafhalaho, fhethu ha u latela mathukhwi hu sa langulwi na magi a malatwa a songo shelwaho mishonga.

Vhutudzetudze ha dzisisiteme ho bvela phanda u kundisa vhukoni na ngisedzo ya dzinndu i vhuedzaho. Ro oditha thandela dza 12 dza dzinndu dzi re na thanganyelo ya R1,73 bilioni u mona na mivhuso ya dziqorobo khulwane na tahisa mawanwa kha thandela dza 10 (R1,66 bilioni). Mushumo washu wo wana uri thandela dzo vha dzi songo dzhelwa ntha u ya nga ndeme zwi tshi tutshelana na pulane dzo tendelwaho kana thodea dza tshitshavha, ngeno vhumulani ho hoteffhalaho ha thandela na ndangulo zwo isa kha u lenga, mutsiko kha masheleni, khwalithi mmbi ya kufhatele kana u fhedza dzinndu hu si na tshumelo dza ndeme. Nndu dza tshifhingananyana dzo newaho vhaavhelwa a dzo ngo swikelela zwitandadi zwa mutakalo na tsireledzo zwi todeaho.

U sa hone ha vhudziki kha dzikhoru na zwikhala zwa dzimeyara, vhaofisiri vha muvhalelano na vhaofisiri vhahulwane vha masheleni zwo bvela phanda u vha na masiandoitwa kha mashumele a mivhuso ya dziqorobo khulwane. Mafheloni a riwaha, tshikati tsha mpimo wa zwikhala tsho swika kha 23% nahone mpimo wa zwikhala zwa vhalanguli vhahulwane wo swika 25%. Mpimo wa nthesa wa zwikhala kha mihasho ya thekhenikhala i re na mushumo wa mudagasi, magi, magi a tshikha na malatwa kha minwe mivhuso ya dziqorobo khulwane zwo vha na masiandoitwa mavhi kha mivhigo ya mashumele, u swikelela zwipikwa na ngisedzo ya tshumelo.

Odithi dzashu dzo bvisela khagala hafhu thahalelo ya ndeme kha vhupo ha thekinojodhi ya mafhungo (IT) kha mivhuso ya dziqorobo khulwane, khathihi na u tanea kha tsireledzo ya inthanethe . Masia aya ha ngo vhewa phanda u ya nga ndeme nahone IT a i vhoziwa sa mukonisi wa maano.

Dziyuniti dza odithi dza ngomu na dzikomiti dza odithi dzo vha dzi hone na u shuma u mona na mivhuso ya dziqorobo khulwane yothe. Dzo shuma mishumo yadzo ya theo ya milayo yothe u sedzulusa mafhungo a masheleni na mashumele, u tevhedza na ndangulo ya khombo nga nnda ha Dorobo ya Tshwane na Mangaung.

Fhedzi, u shela mulenzhe nga dziyuniti dza ngomu dza odithi na dzikomiti dza odithi a zwo ngo pindulelwa kha ndangulo yo khwatshaho ya masheleni kana mvelelo dza odithi dza khwine. Izwi zwo vha nga mulandu wa ngona dzi songo khwatshaho, u sa katelwa hothe ha odithi dza ngomu, u tanea kha vhudilangi, u sala murahu hu songo khwatshaho ha mawanwa, kuthomele ku si kwavhudi kwa themendelo nga vhalangi na mpimo muhulu wa zwikhala kha dziyuniti dza odithi dza ngomu.

Kha mivhuso ya dziḡorobo khulwane yoṭhe nga nḡa ha ḡorobo ya Cape Town, maitele a odithi dza ngomu na dzikomiti dza odithi a zwo ngo ḡetshedza u khwaṭhisedza hu fushaho kha masia a re khomboni.

Tshaeho ya vhuḡifhinduleli kha vhunzhi ha mivhuso ya dziḡorobo khulwane i khagala u bva kha u ongolowa u fhindula u ya kha u tandulula tshumiso ya masheleni hu si na thendelano, tshumiso ya masheleni hu songo tevhelwa milayo na tshumiso ya masheleni i sa vhuedzi, khathihi na zwiḡumiswa zwa vhuḡifhinduleli zwi sa shumi na maitele e ra a vhona. A zwo ngo ḡalesa uri vhurangaphanda ha mivhuso ya dziḡorobo khulwane (hu tshi katelwa dzimeyara) u vha na vhuḡifhinduleli kha vhavhusimamilaḡo ha mavunḡu, fhedzi Phalamennde yo engedza vhulavhelesi hayo kha mivhuso ya dziḡorobo khulwane.

Ri ombedzela khuwelelo yashu u bva kha mivhigo guṭe yashu yo fhiraho u ya kha minisita wa masheleni na wa vuvhusi ha shumisano u livhisa thandululo dzi vhuedzaho dza mbumbo kha mivhuso ya dziḡorobo khulwane. Maimo a u kundelwa u swikelela zwipikwa, u bvela phanda ha u kundelwa ha vuvhusi na u gonya ha dzibijioni dza dziranda nga tshumiso ya masheleni hu songo tevhelwa milayo zwi ṭoda munwe na munwe a kwameaho kha sisiteme u shela mulenzhe kha vhupo ha vhuḡifhinduleli u itela u khwinisa khwalithi ya matshilo a dzimijioni dza vhadzulapo.

U lenga kha u tandulula thaidzo dzo waniwaho na tshaeho ya vhuṭoli na vhulavhelesi

Mbumbo ya dziMI dza 516 dze ra topola u bva u khwiniswani ha Mulayo wa Odithi wa Tshitshavha nga Lambamai 2019 u sumbedza mbilaelo nga ha zwine ndi kale ri khou vhiga kha themo yoṭhe ya ndangulo.

Masheleni a khou lozwea nga kha u sa tevhela theo ya milayo na tshanda nguvhoni tshi humbulelwaho. Ro topola dziMI dza 305 kha iḡi sia hu na ndozwo ya masheleni i anganyelwaho kha R10,23 bilijoni.

Ro dovha hafhu ra topola dziMI dza 96 dze dza vha dzi khou vhanga tshinyalelo khulu kha maitele a vhuḡifhinduleli na mutakalo wa masheleni wa mivhuso yapo. Ro topola hafhu dziMI dza 110 dze dza vha dzi khou vhanga tshinyalelo khulu kha tshitshavha nga mulandu wa u ita nyito kana u sa ita nyito nga mimasipala, dzine vhunzhi hadzo dzi ṭutshelana na tshikafhadzo ya zwiko zwa maḡi (69) na ndangulo mmbi ya hune ha laṭelwa mathukhwi (29).

Mashumele a MI ha athu vha na masiandoitwa o lavhelelwaho kha mivhuso yapo, zwiḡulusa nga mulandu wa u sa vha na vhuḡiziki kha zwikhala zwa vhaofisiri vha muvhalelano; u ongolowa u fhindula nga vhaofisiri vha muvhalelano kha nḡivhadzo dzashu, dzithemendelo na nyito dza ndulamiso; u lenga ha dziṭhodisiso kana u lenga u fhedza matshimbidzele a zwa mulayo; na u lenga kha u dzhia makando a ndaṭiso kha vhaofisiri. Naho vhaṇwe vhaodithwa vho khwaṭhisa ndangulo dza ngomu u itela u thivhela u dovholola ha vhukhakhi, vhanzhi vha kha ḡi kundelwa u tandulula zwivhangḡi, zwine zwa ita uri vha dzule vha tshe vho ṭanetshela kha dziMI dza tshifhinga tshi ḡaho.

Kha muvhigo guṭe washu wo fhiraho na nga kha dzinyambedzano kha themo ya iyi ndangulo, ro ṭuṭuwedza vhurangaphanda kha maimo oṭhe (hu tshi katelwa vhurangaphanda ha polotiki) u ṭanganedza maitele sa tshishumiswa tsha u khwaṭhisa ndangulo ya masheleni na mashumele u itela uri vhukhakhi (u fana na u sa tevhela milayo, tshanda nguvhoni, vhuḡobvu na u pfhuka mulayo kha mushumo wavho) na masiandoitwa a vhangwaho ngaho a kone u thivhelele kana u tandululwa nga vhuronwane.

Fhedzi, dzithemendelo dzashu nga ha u engedzea ha vhulavhelesi na vhuṭoli a ho ngo itwa hoṭhe. Hune ra gonyisela u sa fhindula kha dzimeyara na vharangaphanda vha mivhuso ya mavunḡu, a zwi anzeli u itea uri vha dzhie vhukando kana uri nyito dzavho dzi vhe na masiandoitwa a ndeme.

Nga mulandu wa zwenezwo, tshivhalo tsha dziMI he ra shumisa maanḡa ashu o engedzwaho (kana zwi kha ḡi vha kha maitele a u dzhia tsheo) tsho gonya u ya kha 158 kana (31%). Nwaha wo fhiraho, ṭhanziela ya u tou thoma ya tshikolodo yo bviswa, i tshi kombetshedza muofisiri wa muvhalelano u badela murahu masipala kha ndozwo ya masheleni nga mulandu wa u kundelwa hawe u dzhia vhukando na u lulamisa nyimele. Ro thoma hafhu u isa phanda nga maitele a ṭhanziela ya tshikolodo kha dziṇwe dziMI tharu.

Nga nḡa ha idzi khaedu, maitele a MI a khou bvela phanḡa u ḡisa mvelelo. U bva 2019, dziMI dza 261 kana (51%) dzo tandululwa. Masiandoitwa a vhukando ho dzhiwaho nga vhaofisiri vha muvhalelano (nga vhone vhaḡe kana vha tshi khou tevhela themendelo kana nyito dza ndulamiso) kana nga madzangano a zwitshavha e ra rumela dziMI a katela zwi tevhelaho:

- U thivhela kana u wana masheleni o lozweaho (a anganyelwaho kha R1,69 bilioni o kona u wanala, a kha ḡi vha fhasi ha maitele a u wana kana o thivhelwa).
- U khwinifhadzea kha ndangulo ya mushumo wa u kunakisa maḡi a tshikha na fhethu ha u laḡela mathukhwi.
- U kumedzwa ha zwitatamennde zwa masheleni zwine ndi kale zwo lindelwa na mivhigo ya mashumele u itela odithi.
- U khwinifhadzea ha rekhodo dza muvhalelano, zwe zwa vhangwa u fhungudzea ha mimasipala ine ya khou dovholola u wana zwitatamennde zwa masheleni zwi sa tou ḡea vhuḡanzi ho fhelelaho.
- Tshiimiswa tsha masiandoitwa tsha vhaofisiri (maitele a khando dza ndaḡiso) na vhaḡisatshumelo (u imisa kontiraka) khatihi na tshanḡa nguvhoni kana ḡhodisiso dza vhugevhenga.

U rumela hashu mulandu kha Muhasho wa Maḡi na Vhuthathatshili na Muhasho wa Maḡaka, Khovhe na Mupo wa u sa tevhela theo ya milayo ya mupo zwo konisa uri hu vulwe milandu ya vhugevhenga na u rumelwa kha Maanḡalanga a Vhutshutshisi ha Lushaka u itela u sengisa. U rumela kha Yuniti ya ḡhodisiso ya Khetheaho na vha Vhulangi ha Thodisiso ya Vhugevhenga ha Ndeme ho swikisa kha ndaela ya u imisa thengiso ya ndaka, u wana murahu ndozwo, ndozwo dzi re fhasi ha u waniwa, u farwa na milandu i tshi rumelwa u itela tsengo.

Khumbelo ya uri hu shumiwe

Kha themo yoḡhe ya ndangulo iyi, ro livhisa milaedza yashu kha vhupo ha vhuḡifhinduleli ha mivhuso yapo. Ro ita khuwelelo kha vhashelamulenzhe vhoḡhe ya u shuma nga vhudzivha mishumo yavho ya theo ya milayo, u ḡanganedza vhuḡifhinduleli na u bvisela khagala, u thoma masiandoitwa kha vhukhakhi na mashumele a sa fushi, na u shuma nga ḡila ya khonanyo na tshumisano u itela u khwinisa ḡḡisedzo ya tshumelo na vhuḡipfhari ha masheleni. Ho no vha na tswayo dzi ḡutuwedzaho dza u fhindula milaedza yashu fhedzi masiandoitwa a kha di vha maḡuku.

Zwivhango zwa u bvela phanḡa ha mvelelo dza odithi mmbi na u kundelwa ha mimasipala zwi vhangwa nga u kundelwa hu sa fheli kha vhupo ha vhuḡifhinduleli kha maimo o fhambanaho. Odithi dzashu dzo khwaḡisedza hafhu uri vhaofisiri vha muvhalelano, vhalanguli vhaulwane, dzimeyara na dzikhoro a vha khou ita zwine theo ya milayo ya ḡoḡa zwone khavho kana a vha khou kona u shuma iyi mishumo.

Kha maimo a ndangulo ya mimasipala, tshaeho ya vhukoni ngomu zwiimiswani na u fulufhedzea zwi kha ḡi vha zwone zwivhango zwa vhuvhigi vhuvi ha masheleni na mashumele, u sa tevhela theo ya milayo na mutakalo wa masheleni a mimasipala u songo khwaḡhaho.

Zwi tevhelaho ndi masia mahulwane ane a ḡoḡa u dzhielwa nzhele:

- U shumisa zwikili zwithihi na magake a vhukoni, zwine zwa vhangwa u ḡitika kha vhomakone na vhaḡiwe vhaḡisedza tshumelo nga mitengo ya ḡḡha hune ndeme ya masheleni ya fhedza i songo wanala.
- Ndagulo dzine dza si thomiwe kana dzi sa khou shumaho nga ḡila yo teaho, dzine dza vhangwa dziphoswo, u sa tevhela milayo, tshanḡa nguvhoni, ndozwo na u thivhela vhukhakhi kana u vhu vhona vhu tshe kule tshifhinga tshoḡhe. Naho dziyuniti dza odithi dza ngomu na dzikomiti dza odithi dzo thomiwa u itela u tikedza vhaofisiri vha muvhalelano na vhalanguli vhaulwane nga u thoma na u ita ndangulo dza vhuḡavhelesi, mivhigo na themendelo dza izwi zwishumiswa zwi anzela u nyadziwa, zwine zwa fhelisa vhukoni hazwo.
- Dzisiḡeme dza IT kha mivhuso yapo dzi a vha dzi sa khou shuma kana dzi sa khou shumiswa zwavhugi u itela uri dzi kone u vhona nga dzone dzine na u tsireledza u fulufhedzea ha maitele a ndeme u fana na mbadelo dza mbuelo, u langula ndaka, u ita dzimbadelo na u vhea rekhodo dza zwo rengwaho.

TSHIVENDA

Hu na tshahelelo ya zwikili, ndambedzo, vhutumani kana or zwitandadi zwa data zwi vha hone u itela muratho u ya kha didzhithala kha mimasipala, zwine zwi dzulela u Shanduka na u rangwa phanga nga vhoramabindu. Nga mulandu wa zwenezwo, vhukoni ha mashumele vhu a hotefhadzwa, hu engedzea khombo ya dziphoswo, tshanda nguvhoni na u tanea ha data u mona na mishumo ya masipala ya ndeme, nahone mimasipala a i tsha kona shumisa zwikhala zwa didzhithala nga vhudalo u itela tshumelo ya khwine.

- Ndangulo dza u tutsuwedza vhudipfhari ha mikhwa na u tevhela theo ya milayo a zwiho kana a zwi shumiswi tshiimiswani na mvelele ya u sa vha na vhudifhinduleli na u sa vha na masiandoitwa zwi khou bvela phanga u vha hone.

Sa tshipida tsha odithi dzashu, ro themendela kha vhaofisiri vha muvhalelano na vhalanguli vhahulwane vhavho nahone ro vha qivhadza nga ha dziMI; fhedzi, u lenga havho u fhindula, zwo naniswa nga u sa vha na vhudziki kha zwikhala zwa vhaofisiri vha muvhalelano, zwo lengisa nyito dza ndulamiso.

Muhanga wa theo ya milayo u shumisa na vhudifhinduleli ha vuvhusi ha dzimeyara na dzikhoru, fhedzi kushumisele ku dzulelaho u shanduka. Hune wa shumiswa, hu anzela u vha hu si na masiandoitwa. U kundelwa kha vuvhusi ho bvela phanga kha masia othe a ndeme a u dzhia tsheo nga dzimeyara na dzikhoru, hu tshi katelwa zwi tevhelaho:

- Migaganyagwama na ngisedzo ya tshumelo na pulane dza u shumisa migaganyagwama (dziSDBIP) zwi anzela u dzhiwa sa thodea ya u tevhela milayo u fhirisa u dzhiwa sa zwishumiswa zwo itelwaho u konisa u pulana na vhumavhelesi ha mashumele.
- Nga mulandu wa mvangano ya mafhungo a sa fulufhedzei na tshaeho ya vhudzivha na u dzhia tsheo hu disaho tshanduko nga dzimeyara na dzikhoru, vhumavhelesi kha iwaha wa muvhalelano ho vha na masiandoitwa matuku kha thivhela na u tandulula thaidzo dza masheleni na ngisedzo ya tshumelo.
- Nga nda ha lupfumo lwa mafhungo ngomu ha mivhigo ya iwaha ya mimasipala i sumbaho kha mashumele a sa takadzi, u sa fulufhedzea ha mafhungo, u sa vha na masheleni na ndozwo, u sa tevhela milayo na dziMI, maitele a vhudifhinduleli ha dzikhoru o vha na masiandoitwa matuku kha mashumele a mimasipala, sa zwo khwatshisedzwaho nga tshaeho ya u khwinifhadzea ha mvelelo dza odithi na mutakalo wa masheleni.
- Komiti dza dziakhaundu dza tshitshavha dza masipala dzi na mushumo tiwa une dza fanela u ita kha maitele a vhudifhinduleli na kha u konisa masiandoitwa hune zwa tea. Kha vutoli hashu, tshararu fhedzi tsha iyi mimasipala i khou tandulula aya mafhungo nga ngila yo teaho.
- U sa vha hone bodo dza ndatiso kana hu si na vhukoni ha ndatiso na tshaeho ya thodisiso dza u shumisa masheleni zwi songo tendelwa, u shumisa masheleni hu songo tevhelwa milayo, na masheleni o sokou shumiswaho zwi songo tea zwo kundisa zwikhala zwa u vhusa ndozwo ya masheleni na u khwatshisedza thoni ya uri vhudifhinduleli na masiandoitwa a si zwa ndeme.

Arali mimasipala i tshi khou kundelwa kha vhudifhinduleli ha vuvhigi, i sa khou shuma zwavhugi kana u sa tandulula mawanwa ashu, theo ya milayo i konisa muvhuso wa lushaka, mivhuso ya mavungu na vavhusimamilayo u khwatshisedza uri nyito dza u lulamisa dzi thodeaho dzi a itwa – na u dzhenelela hune zwa tea.

Fhedzi, ro wana uri dziMEC dza mivhuso yapo kha maiwe mavungu a dzo ngo tevhela sia ili, ngeno vavhusimamilayo ha mavungu vha songo ita vhumavhelesi ho edanaho.

U salela murahu kha u kumedza mivhigo vhinwaho ya mivhigo yapo nga minisita wa vuvhusi ha tshumisano Phalamenndeni he ra vhiga kha mivhigo guye washu wo fhiraho ho tandululwa, hu na mivhigo ya salaho ya 2021-22 u ya kha 2023-24 yo fhelaho na u kumedzwa nga Nyendavhusiku 2025.

Ri ita khuwelelo kha dzimeyara, dzikhoru, maandalanga a khorotshitumbe dza mavungu na muvhuso wa lushaka na vavhusimamilayo u shuma nga vhudzivha mushumo wavho wa vuvhusi ha theo ya milayo na

vhuḡifhinduleli ha vhuḡavhelesi nga kha u dzhia tsho dzi re na masiandoitwa na u kombetshedza vhuḡifhinduleli.

Hafhu, ri themendela u dzihla zwithu nṯha u ya nga ndeme zwi tevhelaho:

- **U fhaṯa zwiimiswa zwi konaho nga kha khonanyo ya thikhedzo ya tshumisano ya mivhuso:** Thikhedzo u bva masia a muvhuso – nga kha khonanyo na nungo dza tshumisano vha na vhuḡarakani na vhuḡangaphanda ha mimasipala – zwi a ṯodea u itela u ṯuṯuwedza vhuḡvhusi ho khwaṯhaho ngomu mimasipalani.
- **U ita phrofeshenala na u konisa mivhuso yapo:** Vhaofisiri vha muvhalelano, dzikhoru na vhuḡangaphanda ha mavunḡu vha fanela u khwaṯhisedza u thola hu tevhelaho milayo na u bveledzisa zwikili zwipikwa u itela u ita phrofeshenala ndangulo dza mimasipala, u sa ṯuwisa zwikili zwi sa wanali na u vhea vhuimoni mivhuso yapo sa vhuḡanga budo vhu vhuḡedzaho u ha dziphrofeshenala dzi re na zwikili.
- **U khwaṯhisedza mvelele ya mikhwa na vhuḡifhinduleli:** U ḡiimisela hu kovhanwaho kha u fhindula, ndangulo ya masiandoitwa, vhuḡifhinduleli na mikhwa ya vhuḡipfhari ndi zwa ndeme u khwaṯhisedza u ita nyito nga tshifhinga na uri vathu vha dzhiiswa vhuḡifhinduleli ha nyito dzavho, kana u sa ita tshithu. Thikhedzo ya na u fhindula kha maitele a MI ndi zwa ndeme u sumbedza u ḡiimisela kha vhuḡifhinduleli, u tsiredza zwiko zwa muvhuso na u khwaṯhisa u fulufhedzea ha zwiimiswa.

Tshanduko kha vhuḡangaphanda ha polotiki nga murahu ha dzikhetho i anzela u shela mulenzhe kha u isa phanda u humela murahu kha mvelele dza odithi dza mimasipala. Lushaka na vhuḡoni ha vhuḡangaphanda vho khethwaho vhu ḡo sumbedza u bvelela ha ndangulo ya vhusumbe. Nga zwenezwo, ri themendela zwi tevhelaho:

- Madzangano a polotiki a fanela u fhirisa phanda **vhuḡoni na u fulufhedzea ha dzikhandideithi** dzo nangwaho sa miraḡo ya khoro na dzimeyara.
- **Maitele a u ḡivhadza mushumo** a miraḡo ya khoro miswa nga Dzangano la Mivhuso Yapo la Afrika Tshipembe, Muhasho wa Vhuḡvhusi ha Tshumisano na Tshikwama tsha Lushaka a fanela u vha a khwaṯithi ya nṯha. Hu fanela u sedzeswa u pfhumbudza ha miraḡo ya dzikomiti dza dzimeyara dza masheleni, zwihulusa kha mimasipala mihulwane.
- **Vhudziki kha ndangulo** vhu sa shanduke he ha shumiwa zwavhuḡi na u khakhiswa hu vhangwaho nga tshanduko kha vhaofisiri vha muvhalelano na vhalangi vha nṯha zwi fanela u fhungudzwa.

Themendelo idzi dzo livhiswa nga maanda kha dzimeyara; khorotshitumbe kha muvhuso wa lushaka na mivhuso ya mavunḡu; na miraḡo na komiti dza dzikhoru, Phalamennde na vhuḡvhusimamilayo ha mavunḡu u shuma mushumo wavho wa vhuḡvhusi ha theo ya milayo na vhuḡifhinduleli ha vhuḡavhelesi. Fhedzi ri khou ita khuwelelo kha tshitshavha, mabindu na vhadzulapo u bvela phanda u shela mulenzhe kha vhuḡo ha vhuḡifhinduleli ha mivhuso yapo.

Ro ḡiimisela u shuma na u tikedza mivhuso yapo nga kha odithi dzashu; u shumisa tshedza u bva kha idzi odithi u itela u bvisela khagala kupfhesesele kwa dzikhaedu kha maimo a mimasipala, zwiimiswa zwa masipala na mivhuso ya mavunḡu; na u ambelela nyito. Ri ḡo bvela phanda u shumisa maanda ashu o engedzwaho u dzhenelela hune vhuḡo ha vhuḡifhinduleli ha kundelwa.